

BELÂĞAT İLMİ VE KUR'ÂN

Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU*

Özet

Kur'ân, gönderildiği toplumun lisan karakterinde ve rahatça anlaşılabilen bir kitaptır. Münkirlerce bilinen, onları aşmayan belâği ve edebî özelliklerle indirilmiştir. Belâğatın zirve olduğu bir toplumda nazil olan Kur'ân-ı Kerim, gelecek nesiller de dâhil, tüm edip ve şairleri muarazaya davet etmesine rağmen, kendisine karşılık verilememiştir. Bu durum, özellikle h. II. asrın başlarından itibaren bu konuda ehil olan kimseleri Arap dilinin incelikleri, felsefesi ve edebiyatı üzerinde çalışmalar yapmaya sevketmiştir. Bu çalışmalar neticesinde İslam mütefekkirleri Kur'ân'ın mu'cizeliği üzerinde ittifak etmiştir. Mu'cizeliğin nereden kaynaklandığı sorusu ise, yeni ve çok derin tartışmalara sebep olmuştur. Bu makalede, Kur'ân'daki mu'cizeliğin kendi yapısından yani haiz olduğu fesahat, belâğat ve nazm özelliklerinden kaynaklandığı görüşü ele alınmış ve belâğat ilminin gelişimini sağlayan amiller belirtilmiştir. Belâğat ilminin temel bölümleri olan ilm-i me'âni, ilm-i beyân ve ilm-i bedi' hakkında bilgi verilerek, bu ilmin Kur'ân'ın i'câzı ile olan ilişkisine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fesahat, Belâğat, Muaraza, Me'âni, Beyân, Bedi', İ'câz.

ELOQUENCE AND QUR'AN

Abstract

Qur'an, in the character of the language of the community which is sent, is a book that can be understood easily. Qur'an has been sent with eloquence and literary properties which does not exceed münkir's levels and this had been known by deniers. In a society, where the eloquence was summit, the Qur'an was came. Although the Qur'an invites all poets which includes new generations to challenge, but no one could response. Especially beginning of hijri second century, this situation has prompted qualified persons to study on intricacies, philosophy and literature of the Arab language. As a result of these studies, muslim philosophers allied on Qur'an's miracle. The question of "Where the miracle stems from? ", caused new and deep discussions. In this article the view of the miracle of Qur'an stems from its own structure, namely the properties of fluency, eloquence and poetry is debated and the factors which enables the development of eloquence is stated. Information about ilm-i me'âni, ilm-i beyân and ilm-i bedi' which are the basic division of eloquence science is given and the relation of this science and i'caz of Qur'an is also mentioned.

Keywords: Fluency, Eloquence, Challenge, Me'âni, Statement, Bedi', İ'câz.

* Prof. Dr., Bayburt Ü. İlahiyat F., Tefsir

Giriş

Bütün dünyada ortaya çıkan düşünce akımlarının hemen hemen tümünün nihaî hedefi, anlama çabasından ibarettir. İlâhiyatı meslek edinen herhangi bir araştırmacının zevkle varmak istediği son gaye de Kur'ân'ı anlamak, O'nun esrarına vakıf olmaktır.

Allah ve insan merkezli olan bu kutsal metni anlamak demek, ikisi arasındaki çifte yönlü haberleşme ağını tesis etmek demektir. Yaratan ile yaratılan arasında "sözsüz" haberleşme ağı "tefekür" ile, "sözlü" haberleşme ağı da "dil" ile tesis edilir. Bilginlerde, tefekür esas olmakla beraber, sözlü haberleşmenin şifrelerini çözme ve diyalogu rahatlatma uğruna çok zahmetli çalışmalar yaptıkları görülür. Tarih boyunca Kur'ân'ın müfredâtı (temel kavramları), garipleri, mecâz, kinâye ve ta'rizleri, i'câz, nazm ve üslûbu üzerinde günümüze kadar sürüp gelen dev çalışmaların yapıldığı müşahede edilir. Belâğat ve İ'câz/Kur'ân'ın mucizeliği bağlamında yapılan çalışmaların, ortaya konan muhalleserlerin, kutsal metinler arasında, sadece Kur'ân'a ait olduğu rahatça söylenebilir.

Belâğat İlmi, diğer edebi ilimler gibi, Kur'ân'a hizmet niyetiyle ve O'ndaki esrarı/incelikleri daha iyi anlamak maksadıyla geliştirilen, gaye olmaktan çok vasıta olan bir ilimdir.

İnsanoğlunun en ayırıcı niteliği olan beyânı, mukteza-i hal gerekçesiyle psikolojiyi, lafzî ve manevî güzellikler tespitiyle de estetiği kapsamına alan belâğatın, farklı farklı meslek erbabının anlayış ve seviyesine göre fitrî olarak insanlık ailesinin uygulayageldiği bir sanat olduğu söylenebilir. Ancak, Kur'ân'ın nüzülü ile belâğat, farklı bir mahiyet ve çok hedefli bir gaye kazandı.

Eski ve yeni hemen hemen tüm kaynakların kaydına göre; Kur'ân'ın nâzil olduğu toplumun kültür ve hayat pazarında yer alan en gözde meta, belâğat ve şiirdi. İstisnâlar hariç, genelde okuma yazma bilmedikleri için tarihlerini, kültürlerini, değer verdikleri tüm konuları yazı ile değil, şiir ve belâğatla koruma altına ahyorlardı.

İşte bir meleke olarak belâğatın zirvede uygulandığı bir ortamda Kur'ân nâzil oldu ve tüm edip ve şairlere meydan okuyarak muarazaya¹ davet etti:

"Şayet iddianızda doğru iseniz, haydi öyle ise O'na/Kur'ân'a benzer bir sure getiriniz." (Yunus 10/38) dendi, uzunca mühlet verildi, cevaplar gelmedi. Ardından:

¹ **Mu'âraza;** inatçı münkirlere karşı Kur'ân'ın meydan okumasına mukabil, nazîre olarak beklediği cevaptır. Yani Hz. Peygamber Kur'ân'ı göstererek: *"Ben hak bir Peygamberim; mu'cizem de işte budur. Gücünüz yetiyorsa, yarış yapınız, buna bir benzer getiriniz."* anlamına gelen sözlerle nazîre getirip rekabet etmelerini istemesi demektir ve tarih boyunca da muarazanın vaki olduğu görülmemiştir.

"Yoksa O'nu/Kur'ân'ı (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? De ki: Öyle ise siz de O'nun benzeri uydurulmuş on sûre getirin. Eğer samimi iseniz, Allah'tan başka size yardım yapacağını ümit ettiğiniz kim varsa çağırın." (Hud 11/13-14) sözleriyle; asılsız uydurma şeyler dahi olsa belâğat bakımından etkili on sûrenin benzerini getirmeleri ile yetinileceği bildirildi... yine ses yok...

"Kulumuz (Muhammed'e) indirdiğimiz Kur'ân'dan şüpheniz varsa, siz de O'nun benzeri bir sûre meydana getirin; eğer doğru sözlü iseniz, Allah'tan başka güvenilebildiklerinizi de yardıma çağırın. Yok eğer bunu yapamazsanız, ki hiçbir zaman yapamayacaksınız/Kiyâmete kadar yapamayacaksınız, o halde çırası insanlar ve taşlar olan o dehşetli ateşten sakınınız ki bu ateş, kâfirler için hazırlanmıştır." (el-Bakara 2/23-24) ifadeleriyle ne onların ne de kıyâmete kadar gelecek neslin, bırakınız tamamına, kısa bir sûresine bile benzer getiremeyecekleri tüm insanlığa deklere edildi ve ayrıca cehennem ateşiyle korkutarak tahrik yapıldı. Yine ses çıkmadı. Hatta karşılık verilmesi halinde peygamberlik iddiasından bile vazgeçileceği söylenmiş ise de, fesahat ve belâğat meydanının o meşhur atlıları tarafından ya acziyet ile hayranlık ilân edildi veya İslâm'a girişler tercih edildi.

Kur'ân'ın nüzulüyle Araplar arasında meşhur olan "ابلاغ الاشعار اكذبها" "Şiirlerin en belîği, en fazla yalan taşıyanıdır." ölçüsü değişti ve tüm edebî özellikleri içeren bu kutsal metin, aynı zamanda en doğruyu temsil etti. Bu kutsal mesajı bütün dünyaya neşretme vazifesiyle yükümlü olduğunu ilân eden Hz. Peygamber'in ümmî bir toplum içine doğup büyüdüğü, ilim ve fenlerden, milletlerin hukuk ve kanunlarına dair hiçbir fertten ders almadığı halde; tüm toplumun mesâlihini ve her türlü insanlık levâzımını, eskilerin kıssalarını, salih kulların siyerlerini, peygamberlerin sıfat ve ahvalini, birbirinden farklı ilimlerden hiçbirini terketmeyip çarpıcı bir üslupla saraheten ve işâreten beyân buyurması, ayrıca çok büyük şaşkınlıklara sebep oldu.

İşte nâzil olduğu devrin söz ve edebiyat ustalarına, fusaha ve büleğasına, hiç çekinmeden gelecek neslin tamamına haiz olduğu harika dizayn ve üslupla meydan okuyan içeriğiyle yetenekli ve ehliyetli kişileri şaşkırtan Kur'ân; Hicrî II. asrın başlarından itibaren, tüm ilimlerde olduğu gibi, Arap dilini incelikleri, felsefesi ve edebiyatı üzerinde araştırma yapmaya sevketti. Arap dili ve üslubuyla vahyedilen bu Kitab'ın, amansız düşmanlarına defalarca meydan okumasına rağmen, neden bir benzerinin getirilemediği sorusu, özellikle Abbasîlerin ilk dönemlerindeki ilmî tartışmalar arasında layık olduğu yeri aldı. Bu tartışma ve müzâkere mahfillerinde yer alan tüm İslam mütefekkirleri Kur'ân'ın mu'cizeliği üzerinde ittifak etti. Ancak bu mu'cizeliğin nereden kaynaklandığı sorusu, yeni ve çok derin tartışmalara sebep oldu. Gün geçtikçe bu tartışmalar farklı boyut kazandı ve temelde şu iki görüş ortaya çıktı:

- a. Kur'ân'daki mu'cizeliğin kendi yapısından; haiz olduğu fesahat, belâğat, nazm ve içerik özelliklerinden kaynaklandığını söyleyenler;
- b. Sadece içerdiği gaybî haberler cihetiyle kısmen kendi yapısından kaynaklanan mu'cizeliği varsa da, esas i'câzının dıştan kaynaklandığını; yani Allah'ın, o günkü muhatap şair ve ediplerin bilgi ve kabiliyetlerini çekip alarak dumura uğrattığını, karşılık/benzer getirme konusunda onları engellediğini ve bu sebeple bir benzer getiremediklerini, yoksa Kur'ân'ı meydana getiren kelime ve cümlelerin farklı bir özellik taşımadıklarını söyleyenler. Terminolojimizde bunlara "SARFECİLER" denir.²

Başlangıçta Arap dilinin fesahat ve belâğatını, estetik yönünü inkâr eden şu'ûbilere³ karşı reddiye maksadıyla ve sadece edebî mülâhazalarla belâğat çalışmalarının ortaya çıktığı görülüyor ise de, i'câz tartışmalarından sonra süratle gelişen belâğat çalışmaları ikili hedef seçti. Ebu Hilâl el- Askerî (ö. 400/1009), Ali er-Rümmânî (ö. 384/994), Muhammed el-Hattabî (ö. 388/999), Ebubekr el-Bakillânî (ö. 403/1012), Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1024), İbni Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073), Abdülkahir el-Cürcânî (ö. 471/1078), İbn Reşîk el-Kayravânî (ö. 456/1063), Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1209), Yusuf es-Sekkâkî (ö. 626/1228), Ebu'l-Isba' el-Mısırî (ö. 654/1256), Yahya b. Hamza el-İlevî (ö. 749/1348), Celâlüddin el-Kazvini (ö. 739/ 1338), Sa'düddin et-Teftazanî (ö. 792/1389), İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1348), el-Şîcî ve Taşkoprüzâde gibi âlimler; artık sadece edebî mülâhazalarla değil; Kur'ân'daki i'câzın anlaşılabilmesi veya en azından sezilebilmesi için belâğat çalışmaları ortaya koydukları ve eserlerinde bir nevi "Belâğat-i'câz Sentezi" yaptıkları görüldü.

Bu makalemizin omurgasını fesahat ve belâğat kavramları, ilim olarak belâğatın gelişmesini sağlayan amiller, bu ilmin me'ani, beyan ve bedî' gibi temel bölümleri, belâğat dereceleri ve i'caz ile i'cazda belâğatın yeri ve önemi gibi konular teşkil edecektir

1.Fesahat

Edebîyat alanında, özellikle belâğatçılar kesiminde fesahat kelimesi etrafında bir hayli münakaşalar cereyan etmiştir. Bu münakaşalar "lafız" ve "nazm"⁴

² Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, *i'caz ve Belağat Deyimleri*, Erzurum 2001, s. 129 vd.

³ Şu'ûb: Şâ'b kelimesini çoğuludur. Millet, ulus demektir. Hucurât 49/13 ayetinde kabile kelimesinin çoğulu olan kabâil kelimesiyle birlikte zikredilir. Arap batınlarına kabâil, Arap olmayan kavimlerin batınlarına da şu'ûb denir. Sosyolojik bir kavram olarak Şu'ûbiyye: Arap kavmiyetçiliğine maruz kalan ve başlangıçta milletler arasındaki eşitliği savunmasına rağmen sonradan Arapları aşağılayan, onlara düşman olan, diğer kavimleri onlara üstün tutan bir akım demektir.

⁴ Nazm nazariyesi hakkında geniş bilgi için bk. Hacımüftüoğlu, *i'caz ve Belağat Deyimleri*, s.118 vd.

nazariyeleri ile bu nazariyeleri birleştiren “dengeci” görüşlerin doğmasına sebep olmuştur. Çünkü fesâhat kelimesinin lügat yapısı, çeşitli görüşlerin zuhuruna müsaittir.

Fesâhat kelimesi, kökü üç ve beşinci bablardan kullanılan fesaha veya fesuha kelimelerinden elde edilmiş bir masdardır. Buradaki maksada uygun olan manaların genelde “fesuhe” köküne bağlı oldukları görülmektedir.

Fesâhat kelimesinin birinci derecede anlamı, zuhur ve beyân demektir ki, herhangi bir nesnenin belli ve aşikâr olmasından ibarettir. Asıl madde, “sütün köpüğü gibi sade kalması” anlamına konulmuşken, sonradan herhangi bir nesnenin şaibeden hali olması anlamında kullanılmıştır. Bu münasebetle fesâhat kelimesi; dil serbestliği, üslup akıcılığı, her türlü kapalılık, hata, lehçe bozukluğu ve telaffuz güçlüğü gibi eksikliklerden salim olma anlamını kazanmıştır. Lehçe bozukluğu göstermeden Arapça konuşabilen bir yabancıya Araplar “أفصح الأعجمي”, “فصح الأعجمي” veya “فصح العجمي” gibi ifadeler kullanırlar. Konuşabilen herkese fasîh, konuşamâyana ise ‘acem dedikleri görülür.

Fesâhat kelimesi, belâğat manasına da gelmektedir. Nitekim “fasîh adam = رجل فصيح” ve “fasîh söz = كلام فصيح” ifadelerinin; “belâğatlı adam = رجل بليغ” ve “belâğatlı söz = كلام بليغ” gibi karşılıklarla ifade edildiği görülmektedir.

Ebu Hilal el-Askerî, lugattaki manâ beraberliğini göz önüne alarak, fesâhat ile belâğatın aynı manâya geldiklerini anlatmaktadır ki, fesahati “Beyân vasıtasının tamamıdır = تمام الة البيان : الفصاحة” diye tarif etmektedir.⁵ Hz. Peygamberin “Arapların en fasihiyim, çünkü Kureyşliyim” sözleri de bu görüşü doğrulamaktadır. Kadı Abdulcebbar da, kelâmın fesâhatını, lafız akıcılığı ve manâ güzelliğinde aramakta ve yaptığı açıklamalarla fesâhata, belâğatın tüm özelliklerini mal etmektedir.⁶ Abdulkâhir el-Cürçânî ise, fesâhat, belâğat, beyân ve bera’at gibi kavramları tariften çok, izah etmekte ve Kur’ân’ın i’câzına kriter olarak bu kavramları değil de, kendisinin kılı kırk yarararak savunduğu *Nazm* nazariyesini açıklamaktadır.

Fesahati belâğattan ayrı olarak tarif eden bazı âlimler de vardır. Şimdi bu tariflere biraz göz atalım:

Ebu Hilâl, bazı âlimlere atıfta bulunarak fesâhatı; “*Belağat vasıtasının tamamıdır*” diye tarif eder.⁷ Bu tarife göre fesâhat kelimesi, sadece lafza taalluk eden ve belâğata vasıta olan bir deyimdir. İbn Sinan el-Hafacî eserinin başında fesâhat deyimini, belâğat anlamında kullanıyorsa da, sonradan onu dar manâyâ döndürerek,

⁵ El-Askerî, *es-Sinâ’ateyn*, nşr. A. Muhammed el-Becevî-m. İbrahim, Kahire, ts, s.13

⁶ Bk. *el-Muğni*, (l’câzu’l-Kur’an), nşr. Taha Hüseyin-Emin el-Huli, Kahire, 1380/1960, XVI/197 vd.

⁷ *Es-Sinâ’ateyn*, s.13.vd.

sadece lafızlara sıfat olabileceğini; belâğatın ise hem lafızlara ve hem de manâlara sıfat olduğunu beyân etmiştir.⁸ Yaptığı bir tarifte *fesâhat*, *tasarlanan konuda te'lif güzelliğinden ibarettir*,⁹ der. Fahrüddin er-Râzî ise, "*Kelâmın ta'kidden salim olması*"¹⁰ şeklinde bir tarif getirmiştir. el-Câhız'a atıfla bir başka eserinde er-Râzî; "*ta'kidden salim olmak ve dil üzerindeki ağırlıktan kurtulmak*" tarzında başka bir tarif nakletmiştir.¹¹

Fesahat deyimi üzerinde yapılan inceleme ve araştırmalar, kelime ve kelâmda aranmak üzere şu sonuçları vermektedir:

- Kelimelerde tenâfür (dilde ağırlık) olmayacak,
- Kelimelerin manâları herkes tarafından rahatlıkla anlaşılabilir,
- Kelime, sarf kurallarına aykırı düşmeyecek,
- Kelimeler, kulağa hoş gelecek,
- Terkiplerde, tenâfûr-i kelimât, yani ses uyumsuzluğu ve konuşma güçlüğü olmayacak,
- Sözdeki te'lif düzeni, gramer kurallarına uygun olacak,
- Cümledeki düzensizlik veya lafızdaki manâ kapalılığı sebebiyle anlaşılabilirlik olmayacak,
- İfadede birden çok isim tamlaması ve aynı lafzın bir kaç tekrarı olmayacak.

Acaba bu sayılan niteliklerle oluşan fesahat, Kur'ân'ın i'câzına ölçü olabilecek mi?.. Yani Kur'ân-ı Kerîm, bu sayılan şartları haiz olduğu için mi mu'cizedir?.. Bunun cevabı, başka bir makalenin konusudur.

2. Belâğat

Beleğâ (بلغ) köküne bağlı olarak türetilen kelimelerin konu ile ilgili olanları bülûğ (بلوغ), iblâğ (إبلاغ), teblîğ (تبليغ), belîğ (بليغ) ve belâğat (بلاغت) kelimeleridir. Bu kelimelerin birleştikleri ortak anlam ise; eriştirmek, sonuca varmak, sonuçlandırmak, zihinde oluşan birikimi sistemli bir şekilde aktarabilmek demektir. Kişiye sıfat olan "belîğ" kelimesi ise, içindeki gerçekleri açık ve güzel ibarelerle arzedeleyen fasîh kişi manâsını verir ki, bu hemen hemen belâğat ilminin manâsını oluşturmaktadır.¹²

⁸ *Sırru'l-Fesaha*, Beyrut, 1402/1982, s.13 vd., 58 vd.

⁹ *Ağe*, s. 95:~

¹⁰ *Nihâyetu'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İcâz*, nşr. Nasrullah Hacimüftüoğlu, Dâr-ı Sâdir, Beyrut, 2004, s. 31

¹¹ *Nihâyetu'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Usul*, Raşid Efendi ktp. nr.504, Kayseri, vr. 278b.

¹² Daha geniş bilgi için bk. el-Cevherî, *es-Sihâh*, nşr. Ahmed A. Attar, Beyrut 1399/1979, IV,1316; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Yusuf Hayyat-Nedim Maraşlı, Beyrut ts. I/258; Firûzâbâdi, *Kâmusu'l-Muhit*, trc. Asım Efendi, İstanbul 1304 (Asım) III/475; Vankûlî, Muhammed b. Mustafa Vankulî Lugatı, İstanbul, 1141, I/78 vd.

Bir deyim ve bir ilmin adı olarak belâğat, denilebilir ki, ilim dünyasında en çok tarifi yapılan bir deyimdir. Bu kelime ile eş anlamlı olduğu söylenen diğer deyimlerin tarifleri hesaba katılırsa, ferdî ve anonim olarak yüzlerce tarifi yapıldığını söylemek mümkündür.¹³ Bu yüzlerce tarif arasında el-Câhız'ın (öl. 255/868) en çok beğendiği tarif ise şudur: "*Lafız manâsıyla, manâ da lafzıyla yarışmadıkça; sözü kulağına dokunmadan önce, manası kalbine vasıl olmadıkça, hiçbir söz belâğat ismine layık olamaz.*"¹⁴ Yine el-Câhız başka bir yerde söz güzelliğinden bahsederken; "*En güzel söz; azı çoğuna ihtiyaç bırakmayan, manâsı lafzının zahirinde olanıdır. Sözdeki manâ şerif, lafız beliğ, yapısı sağlam, kerahatten uzak, manâ bozukluğundan beri ve tekellüften korunmuş olursa; verimli topraklarda yağmurun gösterdiği tesir ne ise, o söz de kalplere öylece tesir eder.*"¹⁵

Belagatın en güzel tarifini yapanlardan bir tanesi de Kudâme b. Ca'fer (öl. 337/948)'dir. Bu tarif şöyledir: "*Belagat, kelâm seçkinliği; tertib güzelliği ve lisan fesahatı ile beraber kasdolunan manâyı kapsayabilen bir deyimdir.*"¹⁶ Dilci, kelimacı ve müfessir büyük âlim er-Rummânî ise çok zarif bir tarif getirerek: "*Belâğat, en güzel lafızlarla manâyı, dinleyicinin kalbine akıtmaktır*"¹⁷ der. Rummânî'nin bu tarifi, ruh ve sûrete taalluk eden iki cephe sunmaktadır: "*Manâyı kalbe akıtmak*", psikolojik bir alış veriş; "*lafız güzelliği*" ise surettir.

Türk müellif Manastırlı Mehmet Rıfat (öl.1907), "*Mecâmiü'l-Edeb*" isimli eserinde klasik deyimleriyle efradını cami' ağyarını mani' bir tarif sunmaktadır ki, kendi üslubuyla bu tarif aynen şöyledir:

"Fesâhat-ı lisana riayet şartıyla; lafzı, muktezâ-i zahir ile icab-ı hale mutabık kılarak, mana-i vahidi, turuk-i muhte'life ile irâd etmek ve tenâsüb-i kelimât ile tecâvüb-i fikarâtı gözeterek, sem' ve kalbe mülâyim ve hoş gelecek vechile kelamı terki eylemek usul ve kavâidini hâvi olan malumât-ı edebîyyeye umumen belâğat tesmiye olunur."

Gerek ferdî ve gerekse anonim tarzda yapılan tariflerin ortak karakterlerini şöyle sıralamak mümkündür:

¹³ Bk. el-Câhız, Ebu Osman, *el-Beyân ve't- Tebyîn*, nşr. Abdusselâm Harun, Mısır, 1975 I/88 vd.; el-Bâkılânî Ebu Bekr, *l'câzu'l- Kur'ân*, nşr. Ahmed Sakr, Kahire, 1963, 126 vd.; el-Husrî, Ebu İshak İbrahim el-Kayravânî, *Zehru'l- Adâb*, Kahire, 1970, I/117 vd.

¹⁴ *el-Beyân*, I/115; el-Cürcânî, Abdulkahir, *Delâilu'l- İcâz*, nşr. M. Muhammed Şakir, Kahire, 1404/1984, s. 267. el-Cürcânî, burada bu tarif üzerinde çok güzel bir kritik yapmaktadır.

¹⁵ *el-Beyân*, I,83.

¹⁶ *Nakdû'n- Nesr*, nşr. Taha Hüseyin-A. el-Abbâdî, Beyrut, 1400/1980, s.76.

¹⁷ Bk., er-Rummânî, Ali b. İsâ, *en-Nüket fi l'câzi'l-Kur'ân* (Selâse Resâil) nşr. M. Halefullah M. Zağlül Sellâm, Mısır, 1387/1968, s.75. er-Razi, büyük bir ihtimal ile bundan etkilenerek şöyle bir tarif getirir: "*Manâyı ifsad eden aşırı kısaltmalardan ve bıkkınlık verecek aşırı uzatmalardan kaçınmak suretiyle; kişinin içinden geçen hususları, ibare vasıtasıyla karşı tarafa aktarmasıdır.*" (bk. Nihâyetu'l-İcâz, s.31)

- Mana, kelime ve kelam seçkin olmalı,
- Dil fesâhatını oluşturan şartlara uyulmalı,
- Az ibarelerle, çok manalar sunulmalı,
- Hal ve zahirin gereğine göre, dil kurallarına uygun bir tarzda lafızlar tanzim edilmeli,
- Bir mana, değişik yollarla aktarılabilmeli,
- Söz, kulak ile kalbe hoş ve yumuşak gelecek tarzda terki edilmelidir.

Sıralanan bu ortak noktaların büyük bir kısmı, fesâhattaki özelliklerle uyuşmaktadır. Geride kalan ve özellikle manâ ile alakalı olan ortak noktalar ise, "belâğat" deyiminin genellik niteliğiyle ortaya çıkmaktadır. Şu halde belâğat deymi, lafız ve manâ özelliklerini kapsamına alabilen genel bir deyimdir. Belağat için yapılan tariflerin hemen hemen hiçbirinde fesâhat şartlarının ihmal edilmediği göz önüne alınırsa; her belâğatın fesâhat, fakat her fesâhatın belâğat olmadığı sonucuna varılır. Lafız-manâ ilişkisi, bir anlamda, fesâhat - belâğat ilişkisi demektir.

Bu iki deyim birbiriyle olan ilişkilerini biraz daha açalım:

Şüphesiz ki belâğat, sadece karşı tarafın anlayışına manâyı yani gaye ve maksadı sunmak değildir. Böyle olsaydı, o zaman güç bela ihtiyaçlarını karşı tarafa anlatabilen insan ile miyavlayan kedi ve havlayan köpeğin de belîğ sayılmaları icab ederdi. Yani mesele, sadece manâ meselesi değildir. Hiçbir münasebet yokken, anlamsız ifadeler ortaya atmanın ne kadar nefret duyulan ve kınanan bir husus olduğu herkesçe bilinmektedir. Yani belâğat sadece fesâhatla; başka bir deyişle, sadece lafızlarla da olmaz. Öyleyse fesâhat ve belâğatın kavramlarının bir sentezi gerekiyor ki, bunu da en güzel bir şekilde Ebu'l-Feth Nasrullah İbnu'l-Esir el-Cezeri (öl. 637/1239) yapmıştır. Şöyle demektedir: "*Şair veya yazar, edîb olan herkes sarrafa benzer. Sarraf, ziynet eşyasından birşey yapmak istediğinde, ilk planda incileri ve diğer kıymetli taşları seçer, sonra onların birbirlerine uygun olanlarını yan yana dizer. Sarrafın yaptığı bu iki işin aynısını edîb de yapar; önce fasih kelimeleri seçer, sonra onları birbirlerinden nefret etmeyecek tarzda dizer. İşte bu iş, fesâhat demektir. Tabii ki, iş bitmiş değildir. Bundan sonra sarrafın yapacağı en önemli iş, yapacağı takının nerede kullanılacağını bilip ona göre işlemesidir. Yoksa gerdanlık biçiminde bir küpe yaparsa, işe yaramaz. Sarrafın uymak zorunda olduğu bu üçüncü husus, muktezâ-i haldir. İşte belâğat, bu üç hususun toplamından ibarettir.*"¹⁸

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bir hitabet veya metnin, fasîh ve belîğ sayılabilmesi için özet olarak şu niteliklere sahip olması gerekir:

¹⁸ Bk. el-Alevî, Yahya b. Hamza el-Yemenî, *et-Tiraz el-Mutazammin li Esrâri'l-Belâğ ve Ulûmi Hakâiki'l-İcâz*, Beyrut, 1400/1980, I/120

- Dil fesâhatını oluşturan şartlara uyulması,
- Hal ve zahirin gereğine göre lafızların tanzimi,
- Sunulmak istenen manânın, muhtelif yollarla getirilebilmesi,
- Kelimeler arası münasebet ve fıkralar arası diyalog şartıyla, kulağa ve kalbe yumuşak ve hoş gelecek tarzda sözün terkibi.

Fesahat ve belâgat kavramları üzerine özet olarak sunulan bu bilgiler doğrultusunda, Kur'an'ın icaz'ı ile bağlantılı olarak küçük bir değerlendirmeye ihtiyaç hâsıl olmuştur. Şöyle ki; çok azı müstesna, bütün İslâm âlimleri, Kur'an-ı Kerim'deki i'câzın/mucizeliğin bizzat haiz olduğu fesâhat ve belâğatında olduğunu söylüyorlar. Şayet bu fesâhat ve belâğat, yukarıda anlatılan şartların bulunmasıyla meydana geliyorsa, o günün (Kur'an'ın nâzil olduğu dönemin) edib ve şairleri bu şartlara riayet edemeyecek kadar aciz değillerdi. Aralarında cereyan eden edebî yarışlar, zaten bu şartlar kriter alınarak yapılırdı. Yani bir edebî metnin, hangi edebî özelliklere haiz olması gerektiğini çok iyi biliyorlardı. Hatta denilebilir ki, alelaide bir edîb bile, bu şartlara riayetle istediği metni ortaya koyabilirdi. Öyleyse onları, yani Kur'an'ın meydan okuduğu münkirleri acze düşüren neydi?... Tarif ve formülü belli olan bir benzer metni neden getiremediler?...

Fesahat ve belâğat deyimleri, yukarıdaki izahlara göre değerlendirildiği müddetçe, bu soruların cevabı şüphesiz ki çok zorlaşır. İşte bundan dolayıdır ki, Abdulkâhir el-Cürcânî ve genelde Ehl-i Sünnet âlimleri, bu kavramlar yerine, hep "nazm" tabirini kullanmışlardır. Yani "Kur'an'ın i'câzı, onun nazmındadır" demişlerdir. Nazm nazariyesi ise başlı başına ayrı incelenmesi gereken bir konudur.

3. Belâğat İlminin Gelişmesini Sağlayan Amiller

Belâğat, söz ve hitabet sanatına ölçü olabilecek değişik edebî sanat ve kaideleri içeren, Kur'an'ın i'câzındaki gizliliklerin sezilmesine vesile olan bir ilimdir.

Bir ilmin adı, o ilmi meydana getiren çeşitli bölüm ve konuların tek veya birkaç kelime ile ifade edilmesidir. Belâğat ilmi de, uzun bir tekâmül seyri içinde edebî ilimler arasında kat ettiği mesafeye ve içerdiği konulara göre çeşitli isimlerle anılmıştır. Mesela el Câhız'da "Beyân ve Tebyîn" (البيان والتبيين), İbnu'l-Mu'tezz (ö. 286/908)'de "Bedî" (البدیع), Kudâme b. Cafer (öl. 337/948)'de "şiir ve nesir kritiği" (نقد الشعر ونقد النثر), Ebu Hilâl el-Askerî'de "şiir ve nesir sanatı" (الصناعتين), İbn Sinan el-Hafâcî'de "Sırru'l-fesâhat" (سر الفصاحة), Abdulkâhir el-Cürcânî'de "Belâğatın Sırları" ve "İ'câz delilleri" (دلائل الإعجاز، أسرار البلاغة), Sa'duddin et-Teftazani'de "Me'ânî" (المعاني); çağdaş müelliflerden Mısırlı edib Taha Hüseyin (öl.1973)'de "beyân" (البيان العربي), Emin el-Huli (ö.1966)'de "söz tekniği" (فن القول), Ahmet eş-Şâib'de "Üslub" (الأسلوب), Seyyid Ahmed el-Haşimi (ö. 1943)'de "Belâğat Cevherleri" (جواهر البلاغة), Ahmet Mustafa el-Merâğî (öl.1952)'de "Be-lâğat İlimleri" (علوم البلاغة)

adlarıyla tanınmıştır. Tespitlerden anlaşılıyor ki, bu isimlerin tüm özelliklerini kapsamına alan en içerikli isim “Belâğat” kelimesidir.

Belâğat, İslam öncesi ve İslami devir kaynaklardan çeşitli vasıtalarla beslenerek gelişip büyüyen bir ilimdir.

İslam öncesi devirlerde belâğatın, ilim olarak değilse de meleke olarak şair, hatip ve ediplerde var olduğu “keskin dilleriyle sizi ayıplarlar, size eziyet verirler” (el-Ahzab 33/19) ayetinden anlaşılmaktadır. Türk müellif M. Fehmi (öl.1944), Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye isimli eserinde bu gerçeği: “Cahiliyyenin belâğatı, şiirleri, durub-i emsali, her devrinde üdebânın rehberidir” sözleriyle dile getirmektedir. Cahiliye devri edebî birikimin kaynakları şiir, hitabet ve darb-ı mesellerdir. Şiir denilince ilk akla gelen şey, belâğattır. İbn Haldun (ö. 809/1406) şiiri tarif ederken, “İsti’are üzerine kurulan belîğ söz” diyerek söze girmektedir.¹⁹ Şiirin zevk veren tarafı, içerdiği bir kinâye veya bir isti’ârenin üslubudur. İslam öncesi Arap şairleri “sûk-i ‘ukâz” denilen panayırda şiirlerini eleştiri, yarış ve tefâhur meydanına sürer; fesâhat ve belâğat alanındaki otoriteleriyle seçilmiş bulunan Kureyş kabilesinin önde gelenlerinin kritiklerine sunar ve böylelikle lafız ile mana bakımından daha fasîh ve belâğat açısından benzerlerine daha fâik görülen şiirler Ka’be’nin bir köşesine asılmaya hak kazanırdı.

Cahiliye devri önemli belâğat kaynaklarının bir diğeri de darb-ı meseller yani atasözleridir. Atasözleri, lafız ve mana itibariyle orta tabaka ile yüksek tabakanın ittifakla aralarında dolaştırdıkları; i’câz, mana isabeti ve bir sözle birkaç teşbih gibi belâğatın önemli unsurlarını taşıyan hikmetli ifadelerdir.

İslami devir belâğat kaynağını ise din, edebîyat ve (tercemeler yoluyla elde edilen) yabancı kaynaklar teşkil eder. Belâğat ilminin dini kaynağını da başta Kur’ân-ı Kerim ve Hadis olmak üzere tefsirciler, kelamcılar ve usulcüler meydana getirir. Kur’ân nazil olduğu toplumun dil karakterinde inzal edilmiş ve o toplum tarafından rahatça anlaşılabilen bir kitaptır. Onda yer alan belâğat figürlerinin tamamı, Arap dil hususiyetlerinin sınırları içindedir. Sonradan yapılan tefsirlerin birçoğu eski Arap şiirinden seçilen örneklerle yapılmıştır. İbn Abbas (öl.68/687)’a, Kur’ân’dan herhangi bir kelimenin manası sorulduğunda, Arap şiirinden okuduğu bir beyitle cevap verir ve “Kur’ân’dan bir şey okuyup da manasını anlayamazsanız, onu eski Arap şiirinde arayınız. Çünkü şiir, Arapların bütün bilgilerini içine alan divanlarıdır” derdi.

Kur’ân’ın belâğat ilminin gelişmesindeki en büyük rolü “tahaddî”siyle yani bir benzerinin getirilemeyeceğine dair meydan okuyuşu ile olmuştur. Kur’ân, beşeri belâğatın zirvesindeki bir topluma: “siz bunun bir tek suresine bile benzer geti-

¹⁹ Mukaddime, Beyrut, ts. s. 573.

remezsiz” sözleriyle meydan okumuş, insanlık tarafından ulaşılması imkânsız bir fesâhat ve belâğat zirvesinde bulunduğunu ilan etmiş ve hâiz olduğu belâğat sınırlarının nelerden ibaret olduğunu anlamaları için İslam ulemasını adeta seferber etmiştir. Bu suretle müfessirler, kelimciler ve edipler tarafından Kur'ân'ın belâğat ve i'câzı üzerindeki muhalled ve dünyaca meşhur eserler te'lif edilerek ortaya konmuştur.

Hadislerin belâğat ilminin gelimesindeki konumunu, Hz. Peygamber “kelimeler hazinesi bana verildi” sözleriyle tespit etmiştir. Böylece bu ilmin özünü teşkil eden “az lafız, çok mana” prensibini de tayin etmiştir. Belâğatın ana hatlarını çizen sayısız hadislerin en mühim özellikleri; harflerin az manaların çok her türlü tekellüf ve tasannu'dan uzak olmalarıdır. Hadisler, vahşi ve garip kelimelerden salim oldukları gibi mübtezel sokak laflarından da beridirler. Bu sözler peygamberlik ismetiyle korunmuş, herkes tarafından hüsn-ü kabul görmüştür. Telaffuzları kolay manaları açıktır. Kelime ve cümlelerine bakıldığında harflerde uyumsuzluk, dil kurallarına aykırılık ve müzikal hoşnutsuzluk asla görülmez. Tam bir ahenk içinde kelimeler birbirini kucakladığı gibi maksadı îfâ ve manayı edada mükemmel bir tesanüd vardır. Daha özlü bir ifade ile hadisler; muktezâ-i hale göre fesâhat ve belâğat ölçülerini çatlatırcasına söylenmiş sözlerdir. Carullah ez-Zemahşerî (öl.538/1144) “Yüce Allah, Arap dilinin kaymağını Hz. Peygamberin diline ilka etti” sözüyle bu gerçeği dile getirmiştir.

Hz. Peygamber şiir ve hitabetle hiç uğraşmadı fakat gerektiğinde en büyük belâğatçı ve en büyük hatip olarak görüldü. İrâd ettiği hutbe ve hitabelerin hiç birinde kendisine yardım edildiğine dair günümüze kadar henüz herhangi bir haber intikal etmedi. Ondaki belâğat tamamen Allah vergisi idi ve Kur'ân gibi bir söz mu'cizesi de, normal insan belâğatının üstünde bir takım meziyetlere sahip olması icab eden böyle bir peygamber tarafından ancak teblîğ edilebilirdi. Ancak o, şahsi belâğatı ve fesâhatı ile hiç kimseye meydan okumadı ve sözünün de İ'câz derecesinde olduğunu hiçbir zaman iddia etmedi.

İslami devir belâğat kaynakları arasında dört Raşîd halifenin siyasi ve dini hitabeleri ile kuşaktan kuşağa intikal eden vecîzeleri de yer almaktadır. Hitabelerindeki üslup, lafız ve mana örgüsü Hz. Peygamberin hutbeleriyle uygunluk göstermektedir. Hz. Ömer şiirle meşgul olan sevdiği bir şairin belâğat özelliklerine işaret ederken: “O sözü birbirine yığmaz, tekrarda bulunmaz, vahşi ve garip kelimelere yer vermez; kişiyi var olan sıfatlarıyla över” demek suretiyle belâğatın en önemli unsurlarını dile getirir. Hz. Ali'nin “Nehcü'l-belâğa” adıyla bir araya getirilen hitabeleri, mektupları, mev'izaları, hikmet ve adabı Kur'ân ve hadisten sonra gelen önemli bir belâğat mecmuası niteliğindedir.

Bir ilim olarak belâğatın gelişmesinde önemli rolü bulunan tefsircilerin çalışmaları İbn Abbas'ın "Kur'ân'daki garip kelimeleri Arap şiirinde arayınız"²⁰ sözleriyle tam bir canlılık kazanmış ve böylece Kur'ân'daki garip kelimeler şiirde, Arap dil özelliklerinde; yani isti'âre, mecâz, kinâye, takdim ve tehir gibi hususlarda aranmaya başlanmıştır. İbn Abbas'ın bu direktifi özellikle h. II. asırdan itibaren şiir ve dil özellikleri üzerinde büyük çalışmaların yapılmasına yol açmıştır. Bundan dolayı ilk tefsir çalışmaları dil ağırlıklıdır ve "Mecâzü'l-Kur'ân", "Me'ânî'l-Kur'ân" ve "Müşkilü'l-Kur'ân" gibi isimler altında yapılmıştır. Hicri III. asrın sonlarından itibaren başlayan ve Kur'ân'ın belâğat ve i'câzına ağırlık veren te'lifler ise, özellikle kelimacılar veya kelimacı tefsirciler tarafından yapılmıştır.

Mecâzü'l-Kur'ân adıyla ilk te'lif Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (öl. 210/825) tarafından kaleme alınmıştır. Ma'mer, bu eserinde bir dilci edasıyla teşbih, isti'âre, kinâye, takdim ve tehir, îcâz, iltifat ve istifham gibi belâğat konularına yer vererek belâğat ilminin gelişmesine önemli hizmet etmiştir. Ma'merin çağdaşı olan dilci Zekeriyya Yahya el-Ferra (öl. 207/822)'nin Me'ânî'l-Kur'ân adında te'lif ettiği tefsir, irab ve terkibe ağırlık vermesi cihetiyle "Mecâzü'l-Kur'ân"ı tamamlar niteliktedir. Birisi mecâz ve garipten diğeri ise i'rab ve terkipten bahsetmek suretiyle ortak olarak ortaya koymak istedikleri konu Kur'ân'ın üslubudur. el-Ferra bu eserinde teşbih, mesel, kinâye, mecâz, isti'âre, îcâz, hazf, istifhâm, ta'accüb, tevbîh, takdîm ve te'hîr gibi belagat ilminin önde gelen konularına yer vermiştir. İbn Kuteybe (öl. 276/889) Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân isimli eseriyle, Kur'ân'ın bir belagat mu'cizesi olduğunu ve bunu kavrayabilmek için de Arap dil hususiyetlerini bilmenin gerekli olduğunu açıklamış ve mecâz, isti'âre, maktûb, kinâye, ta'rîz ve benzeri belagat konularını ardarda sıralayan ilk müellif olarak yerini almıştır. İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922) ise, geniş tefsir ve te'vîl dönemini başlatarak, lugavî tefsirlere nisbetle Kur'ân'ın belâğatına daha geniş yer vermiştir. Taberî'ye göre Kur'ân'ın, diğer semavî kitaplardan daha üstün olmasının bir sebebi, tüm füsahâ, bülağâyı şaşırtıp acziyete düşüren "nazm ve te'lif güzelliği"dir. Taberî'nin bu cepheye dikkat çekmesi ve ayrıca tefsirinde belagat konularına bolca yer vermiş olması; bütün tefsircilere özellikle Carullah ez-Zemahşerî'ye belagat tetkiklerinin yolunu açmıştır. ez-Zemahşerî, Mu'tezile ile Eş'âriyye'nin Kur'ân belâğatıyla ilgili görüşlerini hazmetmiş ve Eş'ari olan Abdulkâhîr el-Cür-cânî'nin görüşlerine ağırlık vererek; sadece Kur'ân'ın manasını değil, aynı zamanda i'câzındaki/mucizeliğindeki esrarı da açıklayan bir tefsir meydana getirmiştir. Belâğat ilmi alanında müstakil bir te'lifi yoksa da; tefsirindeki belâğat uygulamalarıyla ez-Zemahşerî, kendisinden sonra gelen tüm müfessirlere ve belâğat müelliflerine te'sir etmiştir. ez-Zemahşerî'nin Mu'tezili olmasından pek hoşlanmayan İbn Haldun, "Kur'ân ayetlerini belâğatla inceleyen ve bu özelliği ile de diğer tefsirler

²⁰ İbn Reşîk, *el-Kayravanî, el-Umde*, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1972, I/30.

arasında parmakla gösterilen müstesna eser” sözleriyle tanıtmaya çalıştığı “el-Keşşaf” ı övmekten de kendini alamamıştır. Belâğat alanında te’lif ettiği üç ciltlik eseriyle haklı bir şöhrete kavuşan Yahya b. Hamza el-Alevî eserinin te’lif sebebini anlatırken (el-Keşşaf’ı şöyle tanıtmıştır: “...Bir tefsir ki tamamen belâğat ilmi kaideleri üzerine oturtulmuş, Kur’ân’daki İ’câz vecihleri bu sayede açıklık kazanmış ve bu ilim sayesinde te’vil alanındaki doğru ile yanlış birbirinden ayırt edilebilmiştir. Herkes kanaat getirdi ki, Kur’ân’ın İ’câz gerçeklerine ittila’, ancak bu ilmi anlamak, sırlarına ve derinliklerine vakıf olmakla mümkündür. Bundan dolayıdır ki bu tefsir, diğer tefsirlerden farklıdır. Çünkü ben Me’ânî ve beyân kaideleri üzerine oturtulmuş bir başka tefsir göremiyorum. Bu sebepten dolayı, el-Keşşafı ve dolayısıyla Kur’ân’ın İ’câzını anlamak için, belâğat konusunda bir eser yazmaya koyuldum.”²¹

Hal ve makamın gereğine göre söz söyleme ustalığını çok iyi bilen ve belâğatı tüm kurallarıyla uygulama melekesine sahip bulunan kelimciler (ki bunların büyük bir kesimi aynı zamanda dilci ve müfessirdir) bir yandan Kur’ân’ın İ’câzı üzerindeki kalıcı eserlerini te’lif ederken; diğer yandan da gerek edebiyatın ve gerekse yine İ’câzın gizliliklerini sezmeye vesile olabilecek belâğat ilminin muhtelif bölümleri ve fasıllarını içeren seçkin eserleri miras olarak günümüze intikal etti.

Kelamcılar arasında, hitabet ve münazara konularında gösterilen ilk başarılı belâğat uygulamaları, Mu’tezile grubu kelimcilerinde görüldü. Sokrat’ın Cedel (diyalektik)’i, Eflatun’un Akademi’si, Aristo’nun Mantık ve Retorika’sı Sofistlere tepki olarak doğduğu gibi, Mu’tezile hareketinin gündeme getirdiği tartışmalar da, başta Ehl-i Sünnet ilmi kelamı ile belâğat ilmi olmak üzere birçok ilimlerin doğup gelişmesine sebep oldu. Başta Vâsıl b. Ata (ö. 181/797) olmak üzere Amr b. Ubeyd (144/761), Ebu Huzeyl el-Allaf (ö. 235/849), Ebu Ali el-Cubbai (ö. 303/915) ve Ebu’l-Kasım el-Ka’bi (ö. 319/931) gibi seçkin Mu’tezile kelimcilerinin, umumi anlamda İslam’ı, hususi anlamda da kendi mezheplerini müdafaa için, önceleri pek görülmemeyen bir cedel sistemi içinde, belâğat ilminin bütün inceliklerini uygulamaya muvaffak oldukları gibi; ayrıca belâğat ilminin oluşturabileceği temel esaslar da onlar tarafından ortaya kondu. Nitekim Bişr b. el-Mu’temir (210/825)’in meşhur belâğat belgesi,²² hicri III. asrın başlarına kadar Mu’tezile akımının bu alanda bıraktığı birikimin canlı bir örneği olarak özelliğini muhafaza etti. Bu ve benzeri belgelerin hemen hemen her cümlesi, bölüm ve fasılları sonradan gelişen belâğat ilminin, özellikle ilm-i Me’ânî’nin nüvesini teşkil etti.

²¹ *et-Tiraz*, I/5.

²² *el-Câhız, el-Beyân*, I/135; *el-Askeri, es-Sinaateyn*, s. 140 vd.

Kelamcılarının mücadele alanına çektikleri önemli konulardan bir tanesi ve belâğatla doğrudan ilgisi olanı, Kur'ân'ın İ'câzı (İ'câzü'l-Kur'ân)'dır. Bu konuyu cedel ateşinin alev çemberine çeken ilk kelamcı, Mu'tezile'nin önde gelen simalarından İbrahim en-Nazzâm'dır (öl. 231/845). Kur'ân'daki İ'câzın, Kur'an'ın zatından veya yapısındaki bir takım özelliklerden kaynaklanmadığını, dış (ilahî) te'sirle vücut bulduğunu ileri süren Nazzâm'ın "sarfe" adıyla bilinen ve ayrıca mülhid İbn er-Ravendi (öl. 298/910) nin Kur'ân'ı ayıplayıcı ve küçük düşürücü iddialarına tepki ve reddiye olmak üzere belâğat-i'câz bağlamında başlatılan te'lif hareketleri, şarkta bu ilmin devleşmesine sebep teşkil etti. el-Câhız'ın "Nazmü'l-Kur'ân"ı, el-Vasiti (öl. 306/918)'nin "İ'câzü'l-Kur'ân"ı, Ali er-Rümmani'nin "en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân"ı, Muhammed el-Hattabi'nin "Beyânü İ'câzi'l-Kur'ân"ı, Ebubekir el-Bâkillânî'nin "İ'câzü'l-Kur'ân"ı, Kadı Abdulcebbar'ın "İ'câzü'l-Kur'ân"ı (el-Müğni, XVI), Abdulkadir el-Cürcânî (öl.471/1078)'nin "Esrârü'l-Belâğa" ve "Delâilü'l-İ'câz"ı, Cürcânî'nin bu iki eserini telhis ve telif eden Fahrüddin er-Râzî'nin "Ni-hâyetü'l-İ'câz fi Dirayeti'l-İ'câz"ı, Yusuf es-Sekkâkî'nin "Miftahu'l-'Ulüm"unun üçüncü kısmı, Celalüddin el-Kazvî'nin "Telhis" ve "el-İzah"ı, Azudiddin el-İci (öl. 756/1355)'nin "Telhis"i, Sa'düddin et-Teftazani (ö. 792/1389)'nin "el-Mutavvel" ve "el-Muhtasar"ı, Seyyid Şerif el-Cürcânî (öl. 816/1413)'nin Telhisler üzerinde yaptığı şerh ve haşiyeler, bu alanda yapılmış önemli te'liflerdir.

Belâğat ilminin gelişmesine, İslam Hukuk Metodolojisi âlimlerinin de büyük katkısı vardır. Her usulcü, hakikat, mecâz, isti'âre, kinâye, ta'rîz, emir ve nehiy sığıları, delâlet çeşitleri, umum ve husus, mutlak ve mukayyed, mücmel ve mufassal, müşkil ve müteşâbih gibi kavramlar üzerinde durma ihtiyacını duyar. Nitekim hemen hemen her fıkıh usulü te'lifinde bir "lûgat mukaddimesi" yer alır.

İslami devir belâğatın ikinci büyük kaynağı edebîyat kaynağıdır. Bu kaynak, tam bir din dışı kaynak demek değildir. İçlerinde kelam, tefsir, hadis vs. gibi alanlarda seçkin eserler te'lif etmiş meşhur edipler vardır. Müelliflerin üslup ağırlıkları göz önüne alınarak yapılan bu bölmede edebîyat kaynağının kollarını katipler, şairler ile hatipler, dildiler ve edipler meydana getirir.

İslami devir belâğat ilmi kaynağını oluşturan yabancı kaynaklara gelince; İbn Kuteybe'nin ifadesiyle belâğat, muayyen bir zamana veya muayyen bir millete mahsus bir ilim değildir. Az veya çok her milletin, bu ilmin gelişmesinde etkisi olmuştur. Yunan, Fars ve Hint belâğat birikiminin katkısı göz ardı edilmemelidir.²³

Burada denilebilir ki, insanlık ailesinin ortak ürünü olan belâğat, bir ilim olarak gerçek şahsiyetine Kur'ân sayesinde kavuşmuş ve İslam tefekkürünün değişik kaynaklarından beslenmek suretiyle ancak bugünkü kemâline erebilmiştir.

²³ Daha geniş bilgi için bk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Belâğat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 1993, XI/268 vd.

4. Belağat İlminin Temel Bölümleri

a) İlm-i Me'ânî

Belâğat ilminin bölümlerinden biri, lafzın muktezâ-yı hâle uygunluğunu bildiren hallerden bahseden bir ilim dalıdır.

Me'ânî deyiminin bir belâğat tabiri olarak ne zaman ortaya çıktığı henüz bilinmiyor ancak "Beyân" ve "Bedî" den sonra ortaya çıktığı hususunda ittifak vardır. Sonradan Me'ânî ilmine ithal edilen "müsned" ve "müsnedün ileyh", "îcaz", "takdim", "te'hir", "tarif ve tenkir" gibi konuların Sibeveyh (ö. 180/796)'in el-Kitap isimli meşhur kaynak eserinde yer aldığı görülüyorsa da, "Nahiv" den başka bir ilmin kastedildiğine dair herhangi bir işarete tesadüf edilememektedir. Aslına bakılırsa Nahiv ilminin iki temel hedefi vardır; birisi cümlelerin te'lifi, diğeri de, bu cümleleri oluşturan kelimelerin i'rabıdır. Belağat/me'ânî ilminde ikinci şıktan söz edilmez. Kelimelerin anlamları göz önüne alınarak yerine göre oluşacak ifadeler söz konusu edilir ki, bu da Me'ânî ilminin konusunu teşkil etmektedir.

Bu cihetle Me'ânî ile nahiv beraberlik arz etmektedir. Nitekim Ebu Said es-Sîrafi (öl. 368/978) ile filozof Metta b. Yunus (öl. 378/988) arasında vuku bulan "Nahiv-Mantık" münazarasında, Sîrafi'nin "Me'ânîyyü'n-nahv" (معاني النحو) tabirini kullandığı görülmektedir. Sadece manayı hedef alan mantık ilminin tüm fonksiyonlarını nahve mal etmesi sebebiyle Sîrafi'yi, Me'ânî nazariyesinin kurucusu olarak görmek mümkündür. Nazm nazariyesinin kurucusu Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078), büyük bir ihtimal ile Sîrafi'den ilham alarak, Me'ânî konuları için sözü geçen "Me'ânîyyü'n-nahv" (معاني النحو) deyimini kullandığı sanılmaktadır. Cürçânî'nin "nahiv" anlayışı, sonradan gelen dilcilerin anladıkları dar manada değil, nahvin şekillendirdiği izafi manaları da kapsamına almaktadır. Bu görüşten hareketle "Delâilü'l-İ'câz" isimli eserini, deyim yerinde ise, nahvin bir felsefesi olarak ortaya koymuştur. Ona göre dil, kelimelerin yığını değil, bu kelimelerin birbiriyle olan irtibatından ibarettir. Abdülkâhir'in "nazm" nazariyesini açıklamak için sergilediği konular, sonraki belâğatçılar tarafından "İlmü'l-Me'ânî" (علم المعاني) adıyla belâğat konularından birisi olarak tespit edilmiştir.

Abdülkâhir el-Cürçânî'den önce "İlmü'l-Me'ânî" deyiminin kullanıldığı ve konuları belirtmeden Ebu Mansur es-Se'alibî (ö. 429/1037) tarafından tanınımının yapıldığı müşahede edilmektedir. Cürçânî'den sonra gelen Cârullah ez-Zemahşerî de bu deyim, hem Esasü'l-Belâğâ'sında ve meşhur tefsiri el-Keşşâf'ta işaret etmiş, fakat bu ilmin konularına o da temas etmemiştir. Fahrüddin er-Râzî Nihâyetü'l-İcâz fi Dirayeti'l-i'câz isimli eserinde, tıpkı Zemahşerî gibi, İlmü'l-Me'ânî deyimini kullandığı halde tarif ve konularına işaret etmemektedir. Yalnız Râzî Câmi'u'l-Ulûm isimli eserinde Me'ânî ilmi konularının bir kısmını "İ'câz Delilleri Bilgisi" (علم دلالات الإعجاز) başlığı altında izah ettiği görülmektedir.

Râzî, yukarıda sözü edilen Nihâyetü'l-İ'câz isimli eserini bir mukaddime ve iki cümle esaslı üzerine inşa etmiştir. Abdulkâhir el-Cürçânî'nin beyân ilmi konularını içeren Esrârü'l-Belâğâ isimli eserini birinci "cümle"de, Me'ânî konularını ihtiva eden Delâilü'l-İ'câz adlı eserini de ikinci "cümle" de telhis etmekle Râzî, kendisinden sonra gelen es-Sekkâkî'ye belâğatı iki ana bölüme, yani beyân ve Me'ânî bölümlerine, kesin hatlarla ayırma yolunu açmıştır. Ayrıca yine bu eserinde Râzî "İlmü'l-Me'ânî ve'l-Beyân" (علم المعاني والبيان) ifadesini kullanmıştır.²⁴

es-Sekkâkî, kendisinden önceki müelliflerin yönlendirdiği konuları birbirinden tamamen ayırarak, ayrı ayrı başlıklar koyan bir belâğatçı olmasına rağmen; Miftahu'l-Ulûm adlı ansiklopedik eserinin belâğat kısmını meydana getiren üçüncü bölümünde zaman zaman "Me'ânî ilmi alimleri" ve "Me'ânî ilmi imamları" gibi ifadeler kullanmakta ve onun bu deyimini; genel manada belâğatın tüm konularını içine alan bir ıstılah olarak kullandığı imajını vermektedir. Sekkâkî'nin "Me'ânî imam ve alimleri"nden ne kastettiği pek açık olmamakla beraber, kendisinden önce "Me'ânî ilmi" adı altında, bazı belâğat konularını toplayıp sınırlayan hiçbir müellife de rastlanamamaktadır. el-Cürçânî'nin "nazm" nazariyesi ve bu nazariyeye bağlı meseleleri tertip ve düzene koyan Râzî'nin çeşitli çalışmaları için "Me'ânî ilmi" deyimini ilk kullanan müellif Sekkâkî'dir. Böylece Sekkâkî, Me'ânî ilmi tabirinin kapsamını budayarak, belâğat ilminin üç bölümünden en önemli birinci bölümüne münhasır dar anlamına irca etmiş bulunmakta ve şu önemli tarifi sunmaktadır:

علم المعاني : هو تتبع خواص تراكييب الكلام في الإفادة وما يتصل بها من الاستعارة وغيره ليحترز بالوقوف عليها عن الخطأ في تطبيق الكلام على ما يقتضي الحال ذكره .

Celâluddin el-Kazvîni de, Sekkâkî'nin izinden giderek belâğat te'liflerinin (Telhis ve el-İzah) ilk bölümlerine "İlmü'l-Me'ânî" (علم المعاني) diyerek başlamıştır. Kazvîni, Sekkâkî'nin yukarıda sözü edilen tarifini eleştirmekle beraber aynı mihverde, fakat daha öz ve daha kolayca anlaşılabilir bir üslupla Me'ânî ilmini;

علم المعاني : وهو علم يعرف به أحوال اللفظ العربي التي بها يطابق مقتضى الحال .

"Arapça bir ifadenin, halin gereğine uygunluk kazandığı pozisyonları öğreten bir ilimdir." diyerek tarifte bulunmuştur. Bu tarif medrese kanalıyla Türkçe yapılan belâğat te'liflerimize de intikal etmiştir. Mesela Cevdet Paşa (öl. 1895) "Belâğat-ı Osmaniyye" adlı eserinde "Kelamın muktezâ-i hale keyfiyyet-i tatbiki fenn-i Me'ânî ile bilinir. Demek olur ki asıl belâğatı bildiren, fenn-i Me'ânî'dir" demek suretiyle târifle birlikte ilm-i Me'ânî'nin önemini de vurgulamıştır.

²⁴ Râzî'nin bu eseri, Nasrullah Hacımüftüoğlu tarafından edisyon kritik edilerek 2004 tarihinde Beyrut'ta, Dâr-ı Sâdir yayınevi tarafından neşredilmiştir.

Me'ânî ilmi tarif edilip belâğattaki yeri tespit edildikten sonra konuları şu sekiz ana başlık altında ortaya konmuştur: Ahval-i İsnad-ı Haberi; Müsnedün İleyh; Müsned; Fiile Lazım Olan Unsurlar; Kasr; Fasl ve Vasl; İcaz, İtnap ve Müsâvât.

b) İlm-i Beyân

Muktezây-ı hale riayet şartıyla, konuşmacının kastettiği herhangi bir manayı, delaletle bazısı bazısından daha açık olan muhte'lif yollarla arzetme melekesini kazandıran ve klasik te'lif düzeninde belâğat ilminin, İlm-i Me'ânî'den sonra gelen ikinci temel bölümüdür.

Muallim Naci (öl. 1893) beyânı, "bir mananın yekdiğerinden daha vâzih birkaç suretle ifadesi" olarak tarif eder. Ayrıca beyân ilmi, sözün zati güzelliğinden ve endam düzgünlüğünden de söz eder.

Beyân kelimesini istilahi anlamına en yakın tarzda ilk açıklayan âlim, meşhur edip el-Câhız'dır. Belâğat konularını bol misallerle izah ettiği bir eserinin adı "el-Beyân ve't-Tebyîn" dir. Gerek bu eserinde ve gerekse "el-Hayavân" isimli bir diğer te'lifinde, bugünkü şekliyle beyân ilmini oluşturan "teşbih", "mecâz", "isti'âre" ve "kinâye" gibi konuların tarif ve izah edildiği görülür. İbn Kuteybe "Te'vilü Müskilî'l-Kur'ân" adlı eserinde "Mecâz", "İsti'âre", "Kinâye" ve "Ta'rîz" gibi konuları izah eder. Ebu'l-Abbas el-Müberred/el-Müberred (öl. 285/898)'in "el-Kâmil" isimli eserinde açtığı "teşbih" faslı hakkında denebilir ki, günümüze kadar her müellifin başvurduğu ilk kaynaktır. İbn Mu'tezz, Kudame b. Cafer gibi âlimler ise, beyân ilminin konularını "Bedî'" kelimesi başlığı altında açıkladılar.

İlim olarak beyânı ilk tarif eden âlim, Ebu Mansur es-Se'alibî'dir. el-Fevâid ve'l-Kalâid adlı eserinde, klasik deyimiyle, efradını cami ağıyarını mani bir tarzda, hem "Me'ânî" ve hem de "Beyân" ilimlerini tarif etmiştir. "el-Kinâyetü ve't-Ta'rîz" ile "Yetimetü'd-Dehr" ve "el-İ'câz ve't-Tevfik li't-Telfik" gibi eserlerinde ise es-Se'alibî, beyân ilmini meydana getiren konuları bol miktarda uyguluyorsa da, bu ilimlerin tariflerini yaptığı halde, konularına işaret etmemektedir.

Abdulkâhir el-Cürcânî Esrârü'l-Belâğa isimli eserini hemen hemen beyân ilmine hasretmiş olmakla birlikte, beyân ismini vermeyi düşünmemiştir. Beyân, Fesâhat ve Belâğat kavramlarını, birbirine yakın anlamlarda kullanmıştır.

es-Se'alibî'den sonra beyân ilminin bağımsızlığına işaret eden ikinci alim ez-Zemahşerî'dir. Esâsü'l-belâğa isimli eseri ile el-Keşşâf adlı tefsirinde beyândan ilim olarak bahsetmektedir. Kur'ân hakikatlerini ancak ona mahsus olan iki ilimde, yani Me'ânî ve beyân ilimlerinde temayüz etmiş kişilerin aşına olabileceğini ifade ettikten sonra ez-Zemahşeri, beyân âlimlerine atıfta bulunarak; teşbih, isti'âre, mecâz ve kinâyenin bütün konularına, şiiirlerden de örnekler vererek

işarete bulunur. Beyân ilmi konularının Kur'ân'a uygulanışı ez-Zemahşerî'de kemale erer ve böylece kendisinden sonra gelen müfessirlere önder olur. Fahrüddin er-Râzî, Abdulkâhir el-Cürcânî ile ez-Zemahşerî'nin tespitlerini özümseyerek, tefsirinde gerekli uygulamaları yapması yanında çeşitli taksimlerle beyân ilminin tüm konularını Nihâyetü'l-Îcaz fi Dirayeti'l-Îcâz isimli eserinde sistemleştirir. Râzî bu eserinde "İlmü'l-Me'ânî ve'l-Beyân" (علم المعاني والبيان) ifadesini kullanır ve es-Sekkâkî ile grubunda görülen ve günümüze kadar şöhretini muhafaza eden "Beyân İlmi"nin tarifini, çok az bir farkla yine Râzî'nin ortaya koyduğu görülür.

Bir ilim olarak tarif ve konuları en ince detaylarına kadar tespit edilen beyân ilminin sadece bir üst başlık altında toplanması kalmıştır ki, bu da es-Sekkâkî'ye nasip olmuştur. Miftâhü'l-'Ulûm isimli meşhur ansiklopedik eserinde Sekkâkî, "ikinci fasıl, beyân ilimine dairedir" anlamına gelen (الفصل الثاني في علم البيان) başlığını koyarak, bu ilmin belâğattaki yerini ve derecesini ortaya koymuştur. Kendisinden sonra gelen Hatip el-Kazvîni ise gerek Telhîs'te ve gerekse bu eserin şerhi mahiyetindeki el-Îzâh'ta Sekkâkî'yi, kendi tertip ve sistemi içinde telhis ve şerhetmiştir. Gerek Telhîs'in ve gerekse Sa'düddin et-Teftazani'nin bu eser üzerine şerh olarak yazdığı el-Mutavval ile el-Muhtasar (Muhtasarü'l-Me'ânî) isimli eserlerinin, İslam âleminin bilim ve kültür yuvaları sayılan medreselerde ders kitapları olarak okunmuş olmaları bu metodun yaygınlaşmasını ve yerleşmesini temin etmiştir. Bundan dolayıdır ki Türkçe yazılmış belâgat kitaplarında beyân ilmi hep ikinci ana bölüm olarak takdim edilmiştir. Yalnız Recaizâde Mahmut Ekrem (ö. 1914), İbn Mu'tezz'den Sekkâkî'ye kadar süregelen metodu Tanzimat üslup ve karakteri içinde yeniden canlandırarak "Ta'lim-i Edebîyât" adlı eserinin üçüncü faslında beyân ilminin konularını, uygun gördüğü Me'ânî ve Bedî' mevzularının bazılarını bir araya getirerek "Tezyinât-ı Üslûb" adı altında açıklamaya çalışmıştır.

c) İlm-i Bedî'

Bedî' ilmi, halin gereğine uygun ve manaya delaleti açık olmak şartıyla, lafzi ve manevi bazı edebî sanatlar icra edilerek, sözü güzelleştirme usul ve kaidelerini ihtiva eden ve klasik belagat te'lif metodunda belagat ilminin Me'ânî ve Beyân ana başlıklarından sonra, süs kabilinden ilave edilen üçüncü kısımdır.

Şüphesiz ki Bedî' ilmi oluşmadan önce şair, yazar ve hatipler; "Tıbak", "Cinas", "Teşbîh" ve "İsti'âre" gibi edebî sanatların halavet ve güzelliklerini idrak ederek kullanıyorlardı. el-Câhız, "Ruvât" tabir ettiği lugatçıların Bedî' kelimesini "şiire renk ve güzellik kazandıran, her türlü edebî ve belâgî maharetler için" kullandıklarını ifade eder.²⁵ Verdiği çeşitli misallerle Bedî' kelimesi, artık belâğatın değişik konularını içine alan ve kapsamı genişlemeye yüz tutan bir edebî deyim olma istikametine girmiştir.

²⁵ el-Beyan ve't-Tebyin, I/51;IV/55 vd.

Temellerini el-Câhız'ın attığı belâġat ilmi binasının ilk taşını İbn Mu'tezz, Kitâbu'l-Bedî' adıyla te'lif ettiği eserle ortaya koymuştur. İbn Mu'tezz'e göre Bedî' kelimesi değişik edebî bilgileri ihtiva eden kapsamlı bir isimdir. Müellif bu eserinde İstiâre, Tecnîs, Tıbâk, Reddül-'Acûz Ale's-Sadr ve el-Mezhebu'l-Kelâmî adlarıyla tesbit ettiği beş esasa "Bedî'" adını kullanır ve ilave ettiği diğer on üç edebî sanatı da "şiir ve söz güzellikleri" adı altında takdim eder.

Bedî' kelimesi h. IV. asra, belâġat ilminin önemli konularını kapsamına alan ilmi bir ıstılah olarak intikal eder. Büyüme ve gelişme safhasına girer. Kudame b. Cafer'in Nakdü's-Şi'r adlı eserinde "Bedî'" adını kullanmayarak İbn Mu'tezz ile tevaful edenler dışında, ön üç yeni edebî sanat ihdas ettiği görülür. "Söz ve Şiir güzellikleri" adıyla konuları 31'e iblâġ eder.

Kadı Abdulaziz el-Cürçânî (öl. 366/976) el-Vesâta adlı eserinde Bedî' kavramına yer verir. Cinâs, isti'âre, teşbih-i belîġ gibi konular üzerinde ısrarla durur ve bunlara "Bedî'" adı verildiğini beyân eder. Aynı asırda Ebu Hilal el-Askeri görülür. Kitâbü's-Sına'ateyn adlı eserinin 9. babını 35 fasıl ile "Bedî'" ilmine hasreder. Önceki müelliflerin çalışmalarına, yeni altı tür ilave ettiğini söyleyerek Bedî' sanatlarını 37'ye ulaştırdığını ifade eder. el-Bâkillânî de Bedî' kelimesi, eskilerde olduğu gibi umumi bir kavram olma niteliğini muhafaza eder. el-Bâkillânî'ye göre, Kur'ân'ın İ'câzını ispatlamada edebî sanatlardan istimdad etmeye gerek yoktur. Ona göre Bedî'lik, harikulade bir şey ifade etmez. Bir insan bütün konuşmalarını kafiyeyle, bir diğeri bütün nutuklarını seci'li yapabilir. Kur'ân'da bedî' sanatlar varsa da; ondaki i'câzı nazmında aramak lazımdır.

Hicri V. asırda İbn Reşik el-Kayravânî, İbn Sinan el-Hafâcî ve Abdulkâhir el-Cürçânî gibi, bu sahanın çığır açan müellifleri görülür. el-Kayravânî, el-'Umde isimli eserinde önceki müelliflerin tesbit ettikleri edebî sanatları toplayarak şerhetmiş ve "ihtira (اختراع)" ile "ibdâ' (إبداع)" kavramlarını izah ederek "Bedî'" ile olan münasebetlerini açıklamıştır. Yeni bazı ilavelerde bulunmuş ve isimlerde bazı değişiklikler yapmıştır. Mesela "reddül-'acuz ale's-sadr" adıyla bilinen sanat, el-Kayravânî'de "tasdîr (تصدير)" adını almıştır. el-Hafâcî Sırrü'l-fesâha isimli eserinde kelâmın fesâhatından söz ederken, el-Bâkillânî'nin görüşü hilafına, fesâhatın oluşmasında Bedî' şekilleri bulunmasını öngörür. Lafızların yerinde kullanılması ve lafızların mana cihetiyle mütenasip olması gibi bir taksimle, Bedî' ilminin iki ana kolu olan "Muhessenât-ı Lafziyye" ve "Muhessenât-ı Ma'neviyye" bölümlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. el-Cürçânî'de Bedî' kavramı, yine kapsamlı bir anlam taşımaktadır. Esrârü'l-Belâġa isimli eserinde "Cinâs", "Tıbak", "Tevşih", "Reddül-'acuz ale's-sadr" ve "İsti'âre" gibi konuların "Bedî'"den olduğunu ifade eder. O da el-Bâkillânî gibi, lafızların dış görünüşüne fazla itibar etmez. Mananın, seciyyesine uygun olarak davet etmediği Bedî'î figürlerin tümüne

karşıdır. Bu konuda titiz davrandığından, eserlerinde edebî sanatlara fazla yer vermez

Hicri VI. asırda Reşidüddin el-Vatvat (öl. 573/1177) ile Üsame b. el-Munkiz (öl. 584/1188) görülür. el-Vatvat, sadece Bedîî sanatları ihtiva eden Hadâikü's-sihr fi dekâiki's-şi'r adlı eserinde elli kadar edebî sanatı, Arapça, Farsça örneklerle anlatır. Büyük çapta Muhammed er-Raduyânî (h. V. asır)'nin Tercümanü'l-Belâğa isimli eserinden bu sanatları naklettiği sanılmaktadır. Sonraki müelliflere, özellikle Türk edebî sanatlarının oluşmasında önemli te'siri olmuştur. İbn Munkiz kitaplarının birine el-Bedî fi nakdi's-şi'r adını vermiş ve çoğunu edebî sanatların oluşturduğu doksan beş belâgat sanatını bir araya getirmiştir.

Hicri VII. asır, edebî sanatların geliştiği, müstakil eserlerin yazıldığı ve ilim olarak Bedîî'nin ortaya çıktığı asırdır. Bu asrın başlarında Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1209), Abdulkâhir el-Cürcânî'nin belâgat sahasındaki iki meşhur eserini telhis ederek Nihâyetü'l-Îcâz fi dirayeti'l-i'câz adıyla ortaya koyar. el-Cürcânî'de olmayan Bedîî sanatların büyük bir kısmını el-Vatvat'ın adı geçen eserinden naklettiği ve lafız ile nazm güzelliklerini izah ederken de el-Cürcânî'de bulunmayan, irili ufaklı altmışa yakın edebî sanatı eserine dercettiği görülür. el-Hafâcî'nin başlattığı "lafzi" ve "manevi" güzellikler, Râzî'de daha belirgin bir şekil almıştır. Konuları çok detaylı taksimata tabi tutmakla Râzî'nin Bedîî ilminin müstakil olarak ortaya çıkmasına öncülük ettiği de söylenebilir.

Râzî ile aynı asırda yaşayan Yakup Yusuf es-Sekkâkî Bedî' adını kullanmadan, lafız ve manaya ait olmak üzere yirmi dokuz kadar edebî sanatı zikreder. Konuları iç içe olmaktan ayırarak, belâgat adı altında Me'ânî ve Beyân ilimlerini ayrı ayrı izah ettikten sonra "Tahsinü'l-Kelam/Sözü Süsleme" adıyla sadece edebî sanatlara münhasır üçüncü bölümü de ortaya koyar. Sekkâkî'nin üslubuna ve sunduğu örneklere bakıldığında, tamamen Râzî'nin te'sirinde olduğu anlaşılır.

Bu asrın en önemli simalarından birisi de İbn Ebi'l-Isba' el-Mısırî'dir. Tahrîrü't-Tahbîr ve Bedî'ü'l-Kur'ân isimli iki eserini Kur'ân'ın İ'câzı çerçevesinde te'lif eder. Birinci eserinde, İbn Mu'tezz'den kendi zamanına kadar gelen bütün gelişmeleri, konuya tamamen veya kısmen münhasır kırka yakın eseri inceledikten sonra, kendisinin de ilave ettiği otuz bir nevi ile edebî sanatları yüz yirmi altıya iblâğ eder. el-Bakillani ile Abdulkâhir el-Cürcânî'nin görüşleri hilafına, Kur'ân'daki İ'câzın edebî sanatlarla da ortaya konabileceğini iddia ederek, sadece ayetlerden misaller vermek suretiyle ikinci eserini, yani Bedî'ü'l-Kur'ân'ı ortaya koyar. Birinci eserinden ihtisar edildiğini söylemesine rağmen, orada bulunmayan altı edebî sanata bu eserinde yer verdiği görülür.

Bedrüddin b. Malik (ö. 686/1287), Sekkâkî'nin Me'ânî ve beyâna zeyl olarak gösterdiği ve "Tahsinü'l-Kelam" adıyla bildirdiği başlık için "Bedî" ıslahını kul-

lanmıştır. el-Mısbah isimli eserinde Bedî' den söz ederken, "Fesâhatın tevabî'ini bilmektir" der. Lafzi ve manevi cihetle fesâhata raci olan edebî sanatları ile sadece sözü süsleme cihetiyle fesâhata raci olanlar gibi bazı önemli taksimlerde bulunur.

Celalüddin el-Kazvîni "Üçüncü fen Bedî' ilmidir (الفن الثالث علم البديع)" başlığını koyarak "Bedî' İlmî" nin müstakil bölümünü ortaya koyar. Kazvîni'nin şârihleri (Halhali, et-Teftazani, Seyyid Şerif el-Cürcânî gibi) aynı yoldan yürür. Yukarıda da işaret edildiği üzere, Osmanlı medreselerinde Telhîs ve onun en tanınmış şerhleri Teftazani'nin el-Mutavvel'ı ile el-Muhtasar'ı ders kitapları olarak okununca, edebî sanatlar, o eserlerde yapılan tarif ve şerhlerle, aynen Türk edebîyatına da intikal eder.

Bedî' ilmi en eski olmasına rağmen, gösterdiği gelişim tablosu içinde Me'ânî ve Beyân'a bağlı, onlardan sonra gelen ve ancak onlarla beraber yaşayabilen bir ilimdir. İnsana nisbetle hayat ve nutuk ne ise, Bedî' ilmine nisbetle de Me'ânî ve Beyân da odur. Bedî' ilminin "manevi güzellikleri" belâğata, "lafzi güzellikleri" ise fesâhata bağlıdır.

Bir yandan ilim olarak belâğat üç bölümüyle teşekkül edip gelişirken, diğer yandan ekolleşmenin de ortaya çıktığı görülmektedir. Tarihi gelişim seyri içinde belâğat ilmi, kaynakların karakterize ettiği bazı ekolleşmelere sahne oldu. Karakterlerden birisi "Edebîyât" diğeri ise, "Kelâm ve Felsefe" karakteridir. Terceme hareketlerinden sonra bu ayırım daha da belirgin bir şekil almış, Suyûtî'nin deyimleriyle "Arap ve Büleğa" ile "Acem ve Felsefe" metotları olarak ta'ayyün etmiştir.²⁶ İbn Haldun belâğat âlimlerini coğrafi bölgeler içinde değerlendirerek; genelde manaya ağırlık veren Horasan ve Maverâü'n-nehr mıntıkasında yaşayanlara "Meşârika" manadan ziyade lafızlara, lafızların süsüne ağırlık veren Endülüs ve Kuzey Afrika mıntıkası belâğatçılarına da "Meğâribe" adlarını verdi. Başlangıçta iki olarak başlayan bu ekolleşme, İbn Haldun'un ortaya koyduğu "Bedî'ciler" ekolü ile üçe çıkmış oldu. Bu durumda mantık ve felsefenin ağırlıklı olduğu kelam üslubuna "Meşârika", edebîyatın ağırlıklı olduğu üsluba "Arap ve Büleğa", Bedî' sanatların ağırlıklı olduğu üsluba da "Meğâribe" ekolleri dendi.

Meşârika belâğat ekolünün lideri Abdulkadir el-Cürcânî, en meşhur temsilcileri ise ez-Zamehşeri, er-Râzî, es-Sekkâkî ve et-Teftazani'dir.

Arap ve Büleğa (Mısır, Şam ve Irak) ekolünün lideri İbn Sinan el-Hafâcî'dir. el-Bedî' fi nakdi's-şi'r isimli eseriyle İbn Münkız, el-Meselü's-sâir isimli te'lifiyle İbnü'l-Esir Nasrullah el-Cezerî ve Tahrîrü't-Tahbîr ile Bedî'ü'l-Kur'ân isimli eserlerin sahibi Ebu'l-Isba' el-Mısrî bu ekolün parlak şahsiyetleridir.

²⁶ Hüsnü'l-Muhazara, I/157.

Meğaribe (Bedî'ciler) ekolünün lideri ise İbn Reşîk el-Kayravânî (ö. 456/1063)'dir. el-'Umde adlı te'lifi, Afrika ve Endülüs belâğat müelliflerinin büyük çoğunluğuna örnek teşkil etmiştir.

Aynı kültür potası içinde gelişen bu ekolleri kesin hatlarla birbirinden ayırmak tabii ki çok zordur. Meşârika belâğat ekolünün en büyük temsilcisi Fahrüddin er-Râzî "Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-îcâz" isimli eseriyle, Arap ve büleğa ekolünün ileri gelir temsilcisi İbnü'l-Esir Nasrullah el-Cezerî de "el-Meselü's-sâir" adlı te'lifiyle ekoller arası entegrasyonu sağladıkları söylenebilir. Bu iki müellifin te'sirinde kalarak yazdığı "et-Tıraz el-mutazammın li esrâri'l-Belâğâti ve ulümi'l-hakâyiki'l-îcâz" isimli üç ciltlik eserinde, söz konusu ekolleri telfik eden müellif, sanıyoruz ki Yahya b. Hamza el-Alevî'dir. Telfik eserler arasında, yine Râzî'nin çok kuvvetli te'sirinde kalan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin "el-Fevâidü'l-muşevviku ila ulümi'l-Kur'ân ve ilmi'l-beyân" isimli te'lifi de zikredilebilir.

İlk Türkçe belâğat te'lifi olduğu sanılan İsmail Ankarâvî (öl.1041/1631)'nin "Miftâhü'l-belâğa ve misbâhü'l-fesaha"sı Diyarbakırlı Said Paşa (öl. 1309/1891)'nin "Mizânü'l-edeb", Cevdet Paşa (öl. 1895)'nin "Belâğat-ı Osmaniyye"si, Abdurrahman Süreyya (öl. 1904)'nin "Mizânü'l-belâğa" ve "Sefinetü'l-belâğa"sı ile Manastırlı M. Rifat'ın te'lif ettiği "Mecâmiü'l-Edeb" serisinin ilk dört kitabı gibi belâğat te'lifleri; her ne kadar Meşârika ekolünün, özellikle Sekkâki grubunun plan ve üslubu çerçevesinde inşa edilmiş olsalar da, her üç belâğat ekolünün vasıflarını taşıyan "sentezci" eserlerdir.

5. Belâğat Dereceleri ve İcâz

Belâğat dereceleri sayılamayacak kadar fazladır. Aynı konu üzerinde yarışan ressamın, çeşitli renkler kullanarak ortaya koydukları tablolar, birbirlerinden çok farklı üsluplar arz ettikleri gibi, mana ve kelime malzemesini kullanarak edebî ustalıklarla inşa edilen sözler de, birbirinden çok farklıdır. Bu farklara tek tek işaret etmenin imkansızlığına kanaat getiren âlimler, alt ve üst sınırlar tesbit ederek, belâğat derecelerinin bu iki sınır arasında değerlendirmeye tabi tutulabileceğini ortaya koydular. Ali er-Rummânî'nin en-Nüket isimli eserinde görülen bu derecelendirmeyi, Fahrüddin er-Râzî ile takipçisi Yusuf es-Sekkâki ve bu gruba bağlı belâğatçılar da aynen kabul ettiler. Sözdeki belâğat dereceleri:

- a. En yüksek taraf
- b. En düşük taraf
- c. Bu iki taraf arasındaki orta derecelerdir.

Fahrüddin er-Râzî'nin ve büyük bir ihtimalle onun te'sirinde kalan diğer müelliflerin, tavan ile taban noktayı tesbit ederek "Belâğatın iki tarafı vardır" ifadeleri, zımnen orta dereceyi de içine aldığından, bu iki görüş arasında önemli bir farkın bulunmadığı kanaatini vermektedir. Bu taksimata göre belâğatın en yüksek

derecesi ile ona en yakın olan kısım İ'câz derecesi olup bu derece, sadece Kur'ân'a mahsustur. Suyütî'ye göre İ'câz derecesinin tabanı ile beşer belâğatının tavanı arasında Hz. Peygamberin belâğatı yer alır. Hz. Peygamber'in fasih ve belîğ sözleri kendi alanları içinde değerlendirilerek tümü birden beşer belâğatının üstünde mütalaa edilse de, hiçbir zaman İ'câz alanının dereceleri arasında yorumlanamaz. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki fark ne ise, Kur'ân'ın İ'câz üslubuyla beşer belâğatının zirvesi arasındaki fark aynen devam eder.

Hz. Peygamber'in sözü ile sözün en düşük derecesi arasında düşünülemez kadar çok fazla belâğat dereceleri vardır. Bazen aynı konuyu birkaç şair veya yazar ayrı ayrı ele aldıklarında, çok farklı edebî ustalık ve maharetlerle birbirlerine derece derece fark gösterdikleri görülür. Bu alanda derece kazanmak kişinin tamamen yaratılışındaki bazı özelliklere, güzel söz söyleme ve inşa etme melekesine, bilgi ve gücüne bağlıdır.

Sözdeki en düşük taraf öyle bir seviyedir ki, o seviyenin biraz altına inilse, tamamen belâğat çerçevesinin dışına çıkmış olur. Belâğatçılar nezdinde bu seviyedeki insanlardan çıkan seslerle hayvanlardan çıkan sesler arasında hiçbir fark yoktur. Râzî'ye göre bu en düşük derecenin belâğattan nasibi yoktur. Ancak kendisinden sonra gelen belâğatçılar bu görüşe katılmayarak, taraf olduğuna göre onun da belâğat çerçevesi içinde değerlendirilmesi lüzumuna inanırlar.

6. İ'câz İlminde Belâğatın Yeri ve Önemi

Kur'ân'ın i'câzı üzerindeki tartışmalar, İslâm âlimlerinin gündeminde yer almaya başlayınca (II/VIII. asrın sonlarına doğru), belâğat ilmi üzerindeki çalışmalar birden bire hız kazanmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi, başlangıçta genelde Şu'übîleri reddetmek maksadıyla; Arap dilinin şiir ve nesrindeki estetiği, biraz da ırkî mülahazalarla ortaya koyup müdafaa etmek gayesi varken, bu kez tamamen ilmî ve dinî maksatlarla çalışmalar başlamıştır. Sadece edebî mülahazalarla dahi yapılan çalışmaların mukaddimelerine bakıldığında; belâğat ilmine, Kur'ân'ın i'câzı ile olan ilgisi göz önüne alınarak bir değer biçildiği görülmektedir. Meselâ; büyük edîb Sekkâkî'ye göre, dil ve belâğatla içiçe olmanın zarureti, Kur'ân-ı Kerîm'deki i'câzı/mucizeliği hissetmeye zemin hazırlayan "zevk-i selîm"i kazanmak içindir.²⁷ Risâletin doğruluğuna ve Nübüvvetin sıhhatine kendisiyle delalet olunan Yüce Kitab'ın i'câzını anlayabilmek için, Allah'a imandan sonra herşeyden önce belâğatının bilinmesi gerektiğini anlatan meşhur edîb Ebu Hilâl el-Askerî sözüne devamla; *"Sivrilmiş bir hukukçunun, iyi bir okuyucunun, parmakla gösterilen üstün bir kelâmcının, soyu-sopu katıksız olan Arap ve Kureyşli'nin; Kur'ân'ın i'câzına, cahil bir zenci ile göçebenin anladığı açıdan veya kalın kafalı bir cahilin delil edinebileceği basit seviyelerden bakmalarını"* şiddetle kınamaktadır.²⁸

²⁷ Bk. es-Sekkâkî, Yusuf, *Miftâhu'l-'Ulûm*, Mısır, 1937, s. 195.

Hız. Peygamber (sav)'in, fesâhat ve belâğat dışında herhangi bir ilimle iftihar ettiği görülmemiştir. Meselâ *"Ben tıbbı, matematiği en iyi bilen biriyim"* gibi bir söz kendisinden duyulmamıştır. Fakat yukarıda da işaret edildiği üzere, şeref ve faziletini yükselttiği, sahip olmakta da iftihar ettiği fesâhat ve belâğat için, *"Ben Arapların en fasihiyim; üstelik Kureyşliyim"*; *"Ben dâd²⁹ harfini telaffuz edenlerin en fasihiyim"* ve *"Kelimeler hâzinesi bana nasib oldu"* gibi sözleri, tevatür derecesinde bize intikal eden sözlerdir.

Peygamberliğin sihhatine ve risaletin doğruluğuna delalet etmesi yönüyle âlimler, Kur'ân'ın fesâhat ve belâğatiyle uğraşmayı dinî bir zaruret olarak kabul etmişlerdir. Ebu Bekr el-Bakillânî, Abdulkâhir el-Cürcânî ve Fahrüddin er-Râzî gibi büyük âlimlerin bu alandaki te'liflerinde birinci gaye, Kur'ân'ın i'câzı konusundaki değişik görüşlerin eleştirisini yapmak, "belâğat için belâğat" değil, Kur'ân'ın icazını anlamak için, hissetmek için belâğat yapmaktır.

Belâğat ilmi olmadan Kur'ân-ı Kerîm'deki i'câzın anlaşılamayacağını anlatan ez-Zemahşerî bu konuda şöyle demektedir: *"Hukuk konusunda bûtûn akranlarını aşan fetvacı, söz tekniği ile münazarada herkesi susturan kelâmcı, İbn Kırriyye 'den³⁰ daha ezberci olan tarihçi, Hasan el-Basrî'den daha etkili olan öğütçü, Sîbeveyh'ten daha üstün dilci, kelimeleri sakız gibi çiğneme kudretine sahip olan lügatçi; şayet Kur'ân'a mahsus olan me'ânî ve beyân ilimlerinde seçkin bir yer alamamışsa, kesinlikle ondaki nükte ve güzelliğe aşina olamaz ve ondaki hakikat cevherlerini çıkarmak için dalgıçlık yapamaz"*³¹ er-Razî, Kur'ân'ın i'câzı ile alâkalı çeşitli görüşlerin tasnif ve tenkidini yapıp, i'câzın Nübüvvetteki önemli yerini belirttikten sonra belâğatın, dinî maksatların en şerefisinden ve şüphe kaldırmaz derecede kesin olan kanunların en yükseğinden bahseden bir ilim olduğunu kaydetmiştir.³²

Kendisinden önceki müelliflerin i'câz - belâğat ilişkisi üzerindeki titizliklerini gören Yahya el-Alevî bir tarifinde; *"Belâğat, Kur'ân'daki i'câzın çeşitli yönlerine vâkıf olma imkânını sağlayan bir ilimdir"* demektedir.³³ Aynı müellif eserinin bir başka yerinde, nübüvvetle delalet eden Kur'ân-ı Kerîm mu'cizesinin tamamen kelâm ilmi konusu olduğunu anlattıktan sonra, i'câz - belâğat ilişkisi üzerinde çalışan bazı âlimlerin bu konuya yeteri kadar eğilmediklerini belirterek şöyle demektedir: *"İ'câz-belâğat ilişkisi özerinde durunca; gerekli i'câz cihetlerini ortaya*

²⁹ Dâd harfi, sadece Arap dilinde bulunduğundan bu husus Araplar için bir ayrıcalık sayılmıştır.

³⁰ Arap fasihlerinden, en meşhur hafızlardan ve eski kitapları Arapçaya nakletmekle şöret bulmuştur. bk. Seyyid Şerif el-Cürcani, *Haşiyetü'l-Keşşaf (Keşşaf Tefsiri ile birlikte)*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., 1/16.

³¹ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud, *el-Keşşaf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil*, Beyrut, ts. 1/15 vd.

³² Bk. *Nihâyetü'l-İcaz*, s. 4 vd.

³³ *et-Tirâz*, 1/13.

koyup açıklamak, Kur'ân'ın i'câzı üzerindeki ta'n noktalarını tesbit edip cevaplamaktır. Haydi diyelim ki kelâm konularından fazla nasibini alamamış, ilâhiyat ilimlerinde fazla söz sahibi olamamış müellifler (es-Sekkaki, İbnu'l-Esir, ez-Zümlekanî gibi) mazurdur, kabul edelim. Fakat Fahrüddin er-Râzi gibi kelâm ve ilahiyat alanlarında yed'i tûlâ sahibi bir âlimin eserinde yok denecek kadar az yer vermiş olması, şaşırtan bir olaydır.³⁴

Bu hususta Celâleddin es-Suyûtî biraz daha ileriye giderek; "Hiç şüphe yok ki belâğat ilimleri, (me'ânî, beyân, bedî') dini vasıtaların en büyüğündendir; hatta îmanın kemâli buna bağlıdır, denebilir. Çünkü Hz. Peygamber (sav)'in mu'cizesi olan Kur'ân'ın i'câzını idrak etmek, bu ilme bağlıdır" demektedir.³⁵ İbn Haldun bir yerde; "Belâğatın semeresi, Kur'ân'ın icazını anlamaktır." der.³⁶

Özet olarak denebilir ki, İslâm âlimleri, Kur'ân'ın i'câzındaki sırları anlayabilmek için, âdeta bir iman vecibesi olarak belâğat ilmine sarılmış ve i'câz ile belâğat deyimlerini hemen hemen eşleştiren hale gelmişlerdir.

Sonuç

Geçmişe bakarak belâğatın hal ve geleceği hakkında bir kaç söz söylemek gerekirse; belâğat, bir ilim olarak bazı duraklamalar, iniş ve çıkışlar gösteriyorsa da; bir meleke olarak hep insanla beraber olmuştur. Gerek eski ve gerekse yeni (modern) dünyada ilmî, siyâsî ve iktisadî bütün rekabet ve münazaralar dilin gücüne; yani, karşı tarafı etkileme ve ikna etme sanatına dayandırılmıştır. Bu rekabet ve münazaraların radyo ve televizyon gibi modern iletişim vasıtalarıyla sergilenmeye başlanması, çağımızda belâğatın önemini daha da artırmıştır. Cazib ve muhtevalı nutuk ve metinlerde; lafız ve mana gücüne, dil kurallanna uygun olmak suretiyle meydana getirilen cümle tekniğine, hal ve makamın uygunluğuna, ifadelerin açıklık ve kapalılığına, edebî süslemelerin kalite ve ölçüsüne bakılarak değerlendirme yapılmıştır. Durum böyle olunca, dil ve edebiyat kriterlerini içeren belâğat ilminin bundan sonra da hatta çağın gereklerine uygun daha modern bir yapı kazanarak, varlığını sürdüreceğinden endişe duyulmamaktadır. Dilin gücünü artırmak veya bu gücü ölçmek için yapılan belâğat çalışmaları tek yönlü çalışmalardır ki, genelde müslüman olmayan ülkelerde yapılan çalışmalar bu istikarnettedir. İslâm ülkelerinde ise bu çalışmalar biri edebiyat, diğeri de Kur'ân'ın i'câzını idrak gibi iki gayeye yöneliktir. Müslüman milletlerde belâğat ilminin daha çok gelişmiş olması, herhalde hedef ve gayenin böyle ikili olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye hariç, diğer İslam ülkelerinin orta ve yüksek öğretim

³⁴ et-Tırâz, III/367; el-Alevî'nin er-Râzi'ye ait kasdettiği eseri, "Nihâyetü'l- İcâz fî Dirâyeti'l- İcâz" isimli eseridir.

³⁵ Ukudu'l-Cümân (şerhiyle birlikte), Mısır, 1305, s. 3.

³⁶ Mukaddime, s. 552.

programlarında belâğatın ders olarak yer almış olması, bu ilim üzerindeki çeşitli te'lif ve akademik çalışmaların yapılmasına imkân hazırlamıştır. Türkiye'de ise, sadece edebî mülâhazalarla bir takım tahlîl ve araştırmaların yapıldığı görülüyorsa da, sözü edilen ikili gayeyi hedefleyen köklü ve inançlı çalışmaların yapılmadığını esefle kaydetmek lazımdır. Edibimiz Muallim Nâcî'nin "Kitâb-ı Mukaddesimiz Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzından kim bahsedebilecek? Sözdeki i'câzın derecelerinden haberdar olan füseha ve büleğa değil mi?" sözleri, gerek İlâhiyât ve gerekse edebiyât çevrelerine önemli bir mesaj niteliği taşımaktadır.

Netice olarak, insanın etkili konuşmasından ve Kur'ân'ın mu'cizeliğinden söz edildiği müddetçe; gerek meleke ve gerekse ilim olarak belâğat hep gündemde olacaktır.

KAYNAKÇA ~

Ahmed Cevdet Paşa, *Belâğât-ı Osmaniye*, İstanbul, 1311.

el-Alevî, Yahya b. Hamza el-Yemenî, *et-Tiraz el-Mutazammîn li Esrâri'l-Belâğa ve Ulûmi Hakâiki'l-İ'câz*, I-II, Beyrut, 1400/1980.

el-Askerî, Ebu Hilâl, *es-Sinâ'ateyn*, nşr. A. Muhammed el-Becevî-m. İbrahim, Kahire, ts.

el-Bâkîllâni Ebu Bekr, *İ'câzu'l- Kur'ân*, nşr. Ahmed Sakr, Kahire, 1963.

el-Câhız, Ebu Osman, *el-Beyân ve't- Tebyîn*, nşr. Abdusselâm Harun, I-IV, Mısır, 1975.

_____, *el-Hayevân*, nşr. A. Harun, 1-VII, Mısır, 1366/1947.

el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Beyrut 1399/1979.

el-Cürcânî, Abdulkahir, *Delâilu'l- İ'câz*, nşr. M. Muhammed Şakir, Kahire, 1404/1984.

_____, *Esrâru'l- Belâğa*, nşr. H. Ritter, İstanbul, 1954.

el-Cürcânî, Kadı Ebu'l-Hasan Ali, *el-Vesâtâ*, nşr. Ebu'l-Fadl İbrahim-Muhammed - M. el- Becavî, Beyrut, Daru'l-Kalem, ts.

el-Hafâcî, Abdullah b. Sinân, *Sırru'l- Fesaha*, Beyrut, 1402/1982.

el-Husrî, Ebu İshak İbrahim *el-Kayravanî*, Zehru'l- Adâb, Kahire, 1970.

el-Kadî, Abdulcebbar el-Muğnî, XVI, (*İ'câzu'l- Kur'ân*) nşr. Taha Hüseyin -Emin el-Hulî, Kahire, 1380/1960.

- el-Kazvinî, Celalüddin, *Telhîsu'l-Miftah*, İstanbul, 1312.
- _____, *el-İzâh*, nşr. Heyet, I-II, Bağdat, ts.
- el-Muğni, (*İ'câzu'l-Kur'an*), nşr. Taha Hüseyin-Emin el-Huli, Kahire, 1380/1960, XVI/197 vd.
- er-Râzî, Fahrüddin, *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Dâr-ı Sâdır, Beyrut, 1424/2004.
- _____, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-'Usûl*, Raşid Efendi ktp. nr.504, Kayseri.
- er-Rummânî, Ali b. İsâ, *en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'ân* (üç risale bir arada) nşr. M. Halefullah M. Zağlûl Sellâm, Mısır, 1387/1968.
- es-Se'alibi, Ebu Mansur, *el-Fevâid ve'l-Kalâid* (Başka Risalelerle birlikte), nşr. Ali el-Hakanî, Beyrut, ts.
- _____, *el-İ'câz ve'l-İcâz*, nşr. İskender Asaf, Beyrut, ts.
- es-Sekkâkî, Yusuf, *Miftâhu'l-'Ulûm*, Mısır, 1937.
- es-Suyutî, Celâluddîn, *Hüsnü'l-Muhazara*, Kahire, ts.
- _____, *Ukudu'l-Cümân* (şerhiyle birlikte), Mısır, 1305.
- et-Teftezani, *el-Muhtasaru'l-Me'ani*, İstanbul, 1307.
- _____, *Mutavvel*, İstanbul, 1309.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l- Ekâvil*, I-IV, Beyrut, ts.
- ez-Zemlekânî, Kemalüddin Abdulvahid, *el-Burhân el-Kâşif 'an İ'câzi'l-Kur'ân*, Bağdat, 1974.
- Firûzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhit*, trc. Asım Efendi, I-IV, İstanbul 1304
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *Kur'ân'ın Belağatı ve İ'câzi Üzerine*, Erzurum, 2001.
- _____, *İ'caz ve Belağat Deyimleri*, Erzurum 2001.
- _____, *Belağat Ekolleri ve Anadolu Belağat Çalışmaları*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 8, Erzurum, 1988 (ayrı basım).
- _____, *Kelâmcılar İle İslâm Felsefecilerinin Belağat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesinde Roller*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 9-10, Erzurum, 1989.

____, *Belağat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 1993, XI.

____, *Bedi' maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, 1992, V.

____, *Beyan maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, 1992, VI.

Hattabî, Hamd b. Muhammed, *Beyânu l'câzi'l- Kur'ân (Selâse Resâil)*, nşr. M. Halefullah - M. Zağlûl Sellâm, Kahire, 1387/1968.

İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut, 4. baskı, ts.

İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l- Kur'ân*, nşr. : Ahmed Sakr, Kahire, 1393/1973.

İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Yusuf Hayyat-Nedim Maraşlı, Beyrut ts.

İbn Reşîk, *el-Kayravanî*, el-Umde, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1972.

İbnü'l-Esir, Ebu'l-Feth Nasrullah el-Cezerî, *el-Meselü's-Sâir fî Edebi'l-Katibi ve's-Şâir*, I-II, Beyrut, 1411/1990.

Kudâme b. Ca'fer, Nakdü'n- Nesr, nşr. Taha Hüseyin-A. *el-Abbâdî*, Beyrut, 1400/1980.

Muallim Naci, *l'câz-ı Kur'ân*, Dersaadet, 1308.

Muhammed Fehmi, *Tarihu Edebiyatı Arabiyye*, İstanbul, 1332.

Muhammed Rifat, *Mecâmiü'l-Edeb*, İstanbul, 1308.

Seyyid Şerif el-Cürçani, *Haşiyetü'l-Keşşâf (Keşşâf Tefsiri ile birlikte) Daru'l-Ma'rife*, Beyrut, ts. I-IV.

Vankûlî, Muhammed b. Mustafa, *Vankulî Lugatı*, İstanbul 1141.